

EXCURSIÓNS NA NATUREZA E EDUCACIÓN EN VALORES:

Unha nova perspectiva

Eugenio Otero Urtaza
Unversidade de Santiago
de Compostela

1. ANTECEDENTES DO EXCURSIONISMO ESCOLAR

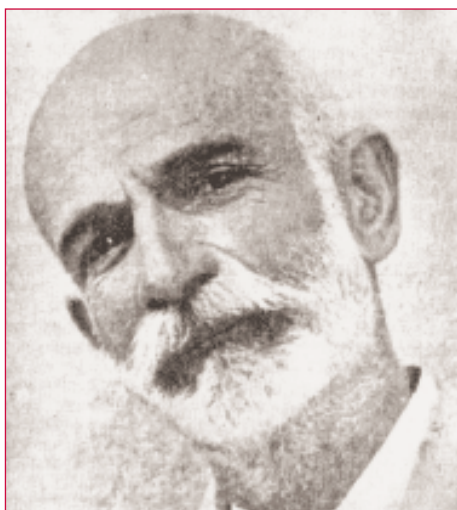
As excursións ó medio natural son un procedemento didáctico de longa tradición na cultura escolar. Xa Rabelais facía pasear a Panócrates con Gargantúa polos campos, falándolle das árbores, e pola noite contemplaban o ceo estrelado discorrendo acerca da posición e o aspecto dos astros. Francke, que continuou a obra de Comenio de Alemaña, púxoas en práctica no Pedagogium de Hall, e Rousseau afirmaba no *Emilio* que as excursións a pé reúnen praceres diferentes “sen contar que se fortalece a saúde do corpo e que o bo humor é cada vez mellor”. Entre nós, o Padre Sarmiento xa afirmaba no ano 1768 que o neno non debía aprender de memoria, senón que “terá a diversión do paseo; e se instruírá no coñecemento das *cousas naturais* que Deus criou, e das *cousas artificiais*, que os home *fabricaron*; alomenos na súa provincia, *país e lugar*”.

Certamente, o excursionismo, como tal actividade escolar, empezouse a difundir con Pestalozzi quen, entre 1805 e 1825, traballou no Instituto de Yverdon

baixo o presuposto de que a intuición sensible (*Anschauung*) fai tomar conciencia da realidade e que ese momento debe ser aproveitado polo profesor para guía-lo alumno na aprendizaxe das cousas. A popularización das ‘leccións de cousas’ a partir do principio de intuición pestalozziano, contribuíu moito ás saídas ó campo con escolares. É un movemento que, aínda minoritariamente, se estendeu axiña por Europa como amosan as experiencias de Salzmann en Alemaña ou de Pablo Montesino en España. Pero en realidade, este tipo de excursionismo é de carácter instructivo, en ocasións moi mecánico e incluso por veces con algunha vertente militarista, tal como fixo Jahn (1778-1852), que quería devolverlle á xuventude alemana o gusto pola vida ó aire libre coa finalidade de espertar sentimentos nacionalistas.

O primeiro educador de importancia que descobre na natureza unha fonte inesgotable de recursos para a educación é, sen dúbida, Federico Fröbel. Consideraba Fröbel que a través da vida ó aire libre “o home penetra a Natureza nos seus fenómenos e esencia todo o posible, e ela é cada vez máis o que debe

ser: unha guía para a perfección máis elevada". A práctica excursionista que propón non é xa simplemente para adquirila 'intuición das cousas', senón que busca espertar no neno emocións espirituais que lle permitan comprender "cómo se desenvolve e se aclara cada vez máis por escuro que sexa ó principio, o pensamento grandioso da unidade interna, viva e continua de tódalas cousas e de tódolos fenómenos da Natureza"¹.

Francisco Giner de los Ríos, fundador da Institución Libre de Enseñanza.

2. EXCURSIONISMO E NOVA EDUCACIÓN

A *Institución Libre de Enseñanza*, creada por Francisco Giner en 1876,

débelle moito ó pensamento fröbeliano que vai ter grande influencia nos seus postulados pedagóxicos, como tamén a tivo noutros países occidentais e mesmo no Xapón. A práctica excursionista instituciónista foi moi intensa nos primeiros anos da súa existencia, ata o punto de que o xornal *The Times* de Londres afirmaba en 1884 que non existía outra escola en Europa que as practicara con tanta frecuencia. En realidade, Giner concedíalle un lugar central no orixinal plan de estudos que desenvolvía este colexio, xa que o propio concepto de escola que tiñan os instituciónistas, que outorgaban moita máis importancia á actividade que o alumno desenvolvía fóra da aula ca á que se podía realizar dentro das súas paredes, posibilitou que chegara a constituírse como un elemento cardinal da súa pedagogía².

Os instituciónistas entendían que as excursións ó aire libre contribuían como ningún outro medio a forma-lo carácter moral dos seus alumnos ó liberais do "exceso de intelectualismo" producido polas aulas. No programa definitivo do centro, de 1910, pódese ler un fermoso parágrafo no que se defende a súa transcendencia educativa:

O que nelas aprende en coñecemento concreto é pouca cousa en comparación coa amplitude de horizonte espiritual que nace da varia contemplación de homes e pobos; coa elevación e a delicadeza do sentir que no rico espectáculo

1 F. Fröbel, *La educación del hombre*, Madrid, Daniel Jorro, 1913, pág. 396.

2 E. Otero Urtaza, "Aproximación a la práctica excursionista de la Institución Libre de Enseñanza", en *Education, Physical Activities and Sport in a historical perspective. XIV ISCHE Conference 1992*, t. I, Barcelona, 1992, pág. 205.

da natureza e da arte se orixinan; co amor patrio á terra e a raza, que só bota raíces na alma a forza de intimidade e de abrazarse a eles; coa serenidade de espírito, a liberdade de maneiras, a riqueza de recursos, o dominio de si mesmo, o vigor físico e moral que manan do esforzo realizado, do obstáculo vencido, da contrariedade sufrida, do lance e da aventura inesperados; co mundo, en suma, de formación social que se atesoura no variar de impresións, no choque de caracteres, na estreita solidariedade dun libre e amigable convivir de mestres e alumnos.³

A difusión das ideas do movemento da Educación Nova, no primeiro tercio do século XX, propiciou que os paseos e excursións foran utilizados como recurso por moitas escolas de toda Europa, aínda que con frecuencia as saídas ó campo estaban cheas de actividades instructivas e dun culto excesivo pola observación. O medio natural era aproveitado como materia de ensino, e non tanto para a consecución de altos valores educativos. Sen embargo, xa daquela podíámonos atopar con mestres que querían usar as saídas á natureza para metas máis ambiciosas que simplemente racionaliza-lo proceso de ensino. Así, para Teodoro Causí a escola tiña que preocuparse por desenvolver nos nenos sentimentos que lles procuraran converterlo lecer en instrumento de edificación interior, de superación espiritual, mellorando a súa vida enteira, e non só a súa instrución⁴.

Nos anos da República xa xurdiu certa conciencia ecoloxista entre os mestres e hai algúns que poñen límites ó afán coleccionista dos seus alumnos aprendéndolles que a natureza debe respectarse: “É frecuente no neno a tendencia a apoderarse dos niños dos paxaros e á cruel destrución de seres vivos e o desexo inmoderado de arrincar exemplares selectos de plantas co fin de enriquece-la colección, tendencia que debe contrariarse a todo transo”. Solicitaba este mestre ós seus compañeiros que frearan este espírito de acaparamento de obxectos e que lles ensinaran ós rapaces sentimentos de respecto polos dereitos de tódalas criaturas e a desenvolveren actitudes de profunda aversión á destrución da beleza⁵.

Como afirma Luzuriaga, o excursionismo escolar foi un dos piares que modificou a concepción e os usos da escola no presente século, xunto cos traballos manuais e o principio de globalización⁶. Consideraba que as excursións producían “indubidables beneficios de carácter físico, intelectual e moral, acostumando os nenos ó esforzo e a contemplación de paisaxes e escenas non habituais”. Pero nestes anos aparecen tamén novas dimensións do excursionismo na natureza, incluíndo aquelas nas que as bondades da vida ó aire libre son utilizadas para metas non sempre educativas senón que, seguindo aquel espírito alemán, se usan para exacerbar sentimentos patrióticos ou estampa-lo alumno nunha cega ideoloxía política ou relixiosa.

3 M. B. Cossío, *De su jornada*, Madrid, Aguilar, 1966, pág. 25.

4 T. Causí, “La educación del ocio”, *Revista de Pedagogía*, 144, 1933, 544-545.

5 L. de Lamo Rodríguez, “Las excursiones escolares”, *Revista de Pedagogía*, 163, 1935, 307-308.

6 L. Luzuriaga, *La nueva escuela pública*, Madrid, publicacións da *Revista de Pedagogía*, 1931, pág. 21.

3. O EXCURSIONISMO COMO ELEMENTO INSTRUCTIVO HOXE

Actualmente, despois dun proceso de moitos anos en que houbo un desmedido interese por unha filosofía eficientista e conductista da educación, os valores do excursionismo escolar e a vida ó aire libre volven ocupar un lugar importante na actividade das escolas. Certamente, o desenvolvemento das comunicacións e a difusión do automóbil, así como a importancia crecente dos medios audiovisuais e a propagación da educación non formal, tiveron durante anos diluído o valor da excursión como procedemento básico da escola. Non é que as escolas esqueceran as excursións, senón que se fan moitas veces de maneira completamente rutineira, sen obxectivos claros, ata o punto de que moitos profesores non as relacionan coa súa actividade na aula.

No século XIX era moi común un aforismo pedagóxico que dicía: “Para ensinar polos ollos é preciso que estean presentes os obxectos na escola ou que sexa conducido o alumno onde poida velos”. A difusión dos medios audiovisuais na actualidade fixo que ‘ver’, nun sentido preciso, fora moito máis eficiente a través dunha pantalla que ó propio aire libre, pero foi precisamente ese uso cotián das novas tecnoloxías o que trouxo á actualidade o valor da excursión, que nos vai aproximando a unha dimensión do mundo práctico dos valores que non ofrece a tecnoloxía da aula.

Por iso cómpre redefini-lo cometido que teñen as excursións na escola, xa que o que hoxe chamamos ‘medio’ non ten simplemente unha dimensión física, senón tamén, en moi alto grao, simbólica, como lembraba hai algúns anos un editorial de *Cuadernos de Pedagogía*:

Os potentes configuradores de opinións e valores que son os chamados medios de comunicación de masas —mellor deben ser denominados como fan algúns autores, de “formación de masas”— están a configurar un contorno simbólico que, demasiado frecuentemente, destrúen con pasmosa facilidade os obxectivos da escola como institución socializadora⁷.

O propio devir cultural e social dos pobos fai que a principios dos anos oitenta se volva insistir na importancia que ten o excursionismo na escola, especialmente no que atange á educación ambiental e á potenciación de sentimentos de fraternidade e tolerancia entre comunidades, como se pode deducir dos traballos máis novos publicados sobre este tema nos Estados Unidos, onde tamén fan moito fincapé no coñecemento das institucións básicas que constitúen a súa cultura propia mediante estas actividades.

No Reino Unido, como consecuencia da Lei de Reforma Educativa de 1988, fíxose un profundo reaxuste nos contidos do Currículo Nacional que pide ós profesores que o traballo dos alumnos estea baseado, sempre que for posible, en experiencias de primeira man e na

⁷ “Reflexión o excursión”, *Cuadernos de Pedagogía*, 222, 1994, 5.

investigación. No contorno, sinala Wass, é onde podemos proporcionarlles ós alumnos “unha oportunidade de exercer as súas destrezas en situacións nas que é preciso resolver problemas reais... Ó sacarmos da aula os rapaces poñémoslos en contacto con experiencias auténticas ás que quizais responderán de maneira creativa que pode ó mesmo tempo ampliar destrezas específicas e promover o seu desenvolvemento persoal”⁸.

A reforma que ampara a LOXSE posibilita a utilización do excursionismo como procedemento para transmitir altos valores educativos, de acordo coa evolución física, intelectual e psicolóxica da persoa, como se puxo de manifesto nas Primeiras Xornadas Pedagóxicas sobre Excursionismo Infantil e Xuvenil celebradas en Barcelona en 1992, onde non só se redescubriu que “o excursionismo é deporte, lecer e cultura”, senón que ademais se afirmou que “a formación humana do excursionista ten que levar á identificación deste cun home culto e polifacético, coñecedor da realidade ambiental do seu país: a configuración da paisaxe e da súa xente. Ten que ser unha persoa íntegra en valores e actitudes, crítica co que ve e desexosa de coñecer novas realidades”⁹.

Deste xeito, un proceso de iniciación ó excursionismo poderíamos agrupalo desde unha perspectiva curricular nos seguintes bloques de actuación:

1. Bloque de técnicas: orientación, alimentación, técnicas de marcha e de progresión, preparación física, primeiros auxilios, equipamento...

2. Bloque de coñecementos: xeografía, antropoloxía, ecoloxía, meteoroloxía...

3. Bloque cultural: festas tradicionais, formas de vida na montaña, folclore, lendas, linguaxe, toponimia, cancións...

4. Bloque de hábitos, actitudes e valores: solidariedade, respecto, cooperación, civismo, sensibilidade, respecto ó patrimonio común...¹⁰

A excursión escolar segue a ter, desde este punto de vista, unha utilidade formativa de moito alcance, se os mestres son capaces de encamiña-lo seu traballo desde posicións onde a actividade das saídas é puramente “complementaria” e de observación —aínda que esta observación implique accións de construción persoal—, a outra que esixe integrar toda a complexidade do proceso formativo en proxectos nos que o mestre é quen de colaborar na tarefa educativa dos colegas e da comunidade; unha actitude básica que potencia de seu a acción educadora da escola.

A natureza serve ademais para ter un contacto menos ríxido cos alumnos e permite un aproveitamento transversal e multidisciplinar da propia actividade. Afirma Audrey Skrupkelis que “unha

8 S. Wass, *Salidas escolares y trabajo de campo en la educación primaria*, Madrid, MEC/Morata, 1992, páxs. 13-14.

9 J. P. Caballero i Oller, “Aplicación didáctica de l'excursionismo en el marc de la Reforma”, *Perspectiva Escolar*, 173, 1993, 22-23.

10 *Ibid.*, pág. 24.

camiñada pola natureza ben planificada pode incorporar ideas e material de tódalas disciplinas que compoñen o plan

de estudos”, e explica cómo facelo mediante un cadro¹¹:

Área	Preparación	Actividades durante a viaxe	Seguimento
Matemáticas	Introduce o concepto de medida. Instrumentos de medición. Cálculo de distancias.	Mide circunferencias das árbores. Calcula distancias. Verifica estes cálculos.	Realiza gráficas. Compara as distintas táboas. Usa vocabulario comparativo. Mide os obxectos dun cuarto.
Letras	Planifica a camiñada. Fai unha lista de cousas que se queren observar. Prepara bolsas para recoller.	Examina-la lista e engadirlle ítems.	Escrebe unha historia ben secuenciada da camiñada. Etiqueta as coleccións. Aprende palabras descritivas.
Estudios sociais	Debuxa un mapa esquemático da viaxe. Fala sobre o concepto de barrio ou veciñanza.	Observa os distintos tipos de casa. Observa os animais domésticos. Conversa coa xente.	Completa o mapa cos detalles. Deseña unha casa. Fala sobre as distintas veciñanzas onde viven os nenos.
Ciencias	Fala sobre os cinco sentidos. O concepto de camuflaxe. Observa láminas de paxaros. Fala sobre o tempo e a temperatura.	Busca exemplos de camuflaxe (sementes, animais). Identifica as aves e os sons que emiten. Recolle sementes, follas e rochas.	Leva un rexistro das temperaturas. Identifica os exemplares recollidos.
Arte	Fala sobre a técnica da colaxe. Fala sobre as formas.	Colecciona obxectos para realiza-la colaxe.	Fai a colaxe. Mestura as cores de camuflaxe. Observa a arte presente na natureza.

O abano de posibilidades que se pode desenvolver nunha excursión depende moitas veces da sensibilidade do profesor. É evidente que no cadro de Skrupkelis falta a educación física así como as manifestacións artísticas e

musicais populares que serven ben a miúdo para comprender máis concretamente a humanidade cultural e do territorio e, fundamentalmente, valores sociais que a propia actividade excursionista fai xurdir.

11 A. Skrupkelis, "Going places with young children", *Dimensions of Early Childhood*, 18, 1990, 4.

Como afirma Marqués, nunha sociedade marcada pola competición, a mercadotecnia e o consumismo, o excursionismo pode proporcionar valores que serven para mellora-las nosas relacións coas persoas que nos arrodean. O contacto co medio natural obriga a establecer unha estreita convivencia entre os membros do grupo; ensina a compartí-los bos momentos e os fracasos; dá significado ó esforzo realizado; forxa a amizade establecendo vínculos duradeiros e permite coñecer e estima-lo territorio e as persoas contribuindo deste xeito a mellora-la propia sociedade¹².

Estas perspectivas seguen a ser válidas para traballar cos alumnos no medio rural, pero os mestres non poden esquecer que as saídas á natureza non só

son unha fonte de recursos didácticos de primeira orde, ou un procedemento extraordinario para a educación social e do carácter dos rapaces, senón que a través dela pode acadarse sempre o núcleo central dunha acción pedagóxica, fomentando a floración de valores fundamentais na persoa.

4. A NATUREZA COMO FONTE XENUÍNA DE VALORES

Como ten posto de manifesto David Yaffey, o valor da natureza é fundamental en toda experiencia excursionista que pretenda proporcionar un alto grao de educación. A relación coa

O mestre Marcelino Pedreira Fernández lendo un conto ós seus alumnos baixo un castiñeiro. Arredor de 1928.

12 G. Marqués i Villacampa, "Excursionisme i societat", *Perspectiva Escolar*, 173, 1993, 10-14.

natureza non a considera Yaffey como unha forma de adquirir certa espiritualidade relixiosa ou estética —aspecto cultivado en moitos colexios que a si mesmos se consideran de “elite”—, senón que prescindindo mesmo nas súas reflexións de toda referencia facilmente ecoloxista, trata a riqueza pedagóxica desa relación do home coa natureza como unha experiencia que produce altos valores en por si, que fan mellor o ser humano mediante un proceso de profunda introspección.

Pero tal vez o que máis nos interesa da súa análise é que non considera que a instrospección realizada leve unicamente a desenvolver un pensamento contemplativo (*Weltanschauung*), senón que estima que a importancia da experiencia na natureza é de seu crucial para a súa educación en valores, independentemente dos condicionamentos culturais que ten a persoa nun contorno civilizado:

As actividades ó aire libre son a mellor fonte para experimentar valores. A maioría dos momentos en que experimentamos valores ocorren na nosa vida cotiá cando facémo-lo que decote adoitamos facer. Isto significa que as demais persoas están presentes ou próximas; a validez da experiencia cotiá dun valor en particular redúcese porque os puntos de vista, os temores, os poderes, as personalidades e os problemas das

outras persoas afectan tanto a percepción da experiencia como a concepción do valor que alí se encontra. Hai interferencia do valor, adulteración e distorsión del, a experiencia do valor non é pura. A vida ó aire libre non está influenciada polas necesidades e desexos do home, non reflicte ningún tipo de psicose e polo tanto é unha fonte de valor incorrupta. En vez de existir unha barreira humana de interferencia só semipermeable a tódolos valores, as experiencias ó aire libre son frescas e completas, enchidas de valores e non deformadas polo home; hai unha experiencia directa dos valores da natureza en vez dunha experiencia indirecta de valores culturalmente censurados¹³.

Para Yaffey, os valores absolutos non poden derivar de valores secundarios, e considera que a natureza é a fonte derradeira de tódolos valores, xa que todos se atopan nela, son a Terra en si mesma: as rochas, a auga, o ceo, os bosques, a choiva, os animais, as praderías... Estes valores non son simplemente os fundamentais, senón que permanecen aí desde o principio da humanidade e pensa que hai que se dirixir cara a eles para a renovación, o renacemento e a revalorización persoal. A riqueza en valores que se pode adquirir con estes elementos naturais expresouna mediante un cadro moi revelador:

13 D. Yaffey, “The Value Basic of Activity Experience in the Outdoors”, *Journal Adventure and Outdoor Leadership*, 10, 1993, 9.

Exemplos de relacións descubertas entre as actividades ó aire libre e o valor de concepto experiencial que outorgan

O home en relación con:

a grandeza das montañas,
os seus esforzos,
o medio,
o perigo na actividade,
o seu temor,
as súas actividades e logros,
a forza dos elementos da natureza,
a beleza descuberta na natureza,
as características dos elementos da auga, as rochas, o vento, etc.,
as plantas e animais,
os compañeiros na actividade,
o compromiso adquirido,

Valor/concepto-experiencia:

perspectiva, humildade, finitude, asombro, gracia, beleza.
autoconfianza, dignidade na consecución dun logro, determinación, alegría.
coidado, compaixón, responsabilidade, sensibilidade.
emoción, fragilidade da existencia humana, actitude positiva ante a vida.
mortalidade, coraxe, fortaleza e debilidade.
autorrespeito, amor propio, vitalidade.
respeito, humildade, unidade, finitude.
asombro, inspiración, valor arquetípico bondade.
exactitude, pureza, perfección, arquetipos de textura e cor.
humildade, amor, compaixón, pertenza.
respeito, admiración, camaradería, confianza, simpatía, amor.
recoñecemento dos límites propios, autodisciplina, honestidade.

En contraste coa vida cotiá, profesional, social, caseira, as experiencias ó aire libre son intensamente persoais, de modo que o valor que experimentamos nun momento dado o experimentamos singularmente, aínda que esteamos acompañados. O medio natural en si mesmo é, deste xeito, responsable de agudiza-la nosa receptividade ós valores que irrompen na experiencia.

Como resumo, Yaffey fai tres afirmacións que teñen moito interese para todos aqueles que buscan na natureza unha base radical de valores para a educación:

1º) A natureza é a fonte última de tódolos valores.

A natureza é a fonte orixinal dos valores humanos. Na súa beleza arquetípica atopámo-los patróns dos que tódolos outros valores derivan e ós que retornamos á orde dos nosos valores. Un encontro de primeira orde coa riqueza dos valores que se atopan na natureza outórgalle ó individuo un sistema de valores máis válido e máis firmemente fundamentado.

2º) A nosa apertura cara á experiencia dos valores vese salientada se nos comprometemos a participar en situacións ó aire libre.

Participando enteiramente na natureza, apartando tódolos asuntos irrelevantes e colocándonos na relación máis

directa cos elementos, experimentámo-los valores máis directamente.

3º) O encontro cos valores é a esencia da educación.

O encontro cos valores da natureza dálle sentido á vida e permite o noso crecemento a través da interiorización dos valores da natureza.

Aínda que a proposición de Yaffey é esencialmente teórica, como corresponde a alguén que se define a si mesmo como “deportista científico”, as súas ideas presentan unha vertente que vai máis aló de xustifica-lo excursionismo mediante un activismo que moitas veces esquece valores fundamentais na educación da persoa, xa que outorga ó contacto coa

natureza un valor como experiencia en por si. É dicir, a propia actividade de contacto co medio natural é valiosa de seu, independentemente das metas externas que desexan acadar-los educadores coa excursión: instructivas, deportivas, hixiénicas, relixiosas, estéticas, etc. A natureza preséntase como un elemento nuclear na formación dos primeiros valores, con independencia dos condicionamentos culturais e sociais dos alumnos. Non é casual que Yaffey utilice unha cita de Thoreau para dar máis contundencia á súa reflexión: “Fun ós bosques porque deliberadamente quería vivir, enfrontarme só cos feitos esenciais da vida e ver se non podía aprende-lo que me tiña que ensinar, e non esperar a ter que morrer, para descubrir que non vivira”.

